

- kontory «Torhsyn» (1933–1935 rr.). [From flour to tractor: sales of goods in Torgsin shops in Chernihiv (1933–1935)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 13, (in Ukr.).
17. Horokh, N. (2014). Kadrovyy sostav «Torhsyna» (na prymerе Chernyovskoi oblastnoi kontory). [The staff of Torgsin (on the example of a Chernihiv regional office)]. *Yzvestiya Homelskoho hosudarstvennogo unyversyteta imeny F. Skoryny*, 4 (85), (in Russ.).
18. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (dali – DAOO) [State Archive of Odesa Region (hereinafter – SAOR)]. Fond 1241. Opys 1. Sprava 3. (in Russ.).
19. Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State Archive of Vinnytsia Region]. Fond 485. Opys 2. Sprava 2. (in Russ.).
20. DAOO [SAOR]. Fond 1241. Opys 1. Sprava 7. (in Russ.).
21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy). [Central state archives of supreme bodies of power and government of Ukraine (hereinafter – CSASBPGU)]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 51. (in Russ.).
22. TsDAVO Ukrainy [CSASBPGU]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 5. (in Russ.).
23. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHO Ukrainy) [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. Fond 1. Opys 6. Sprava 238. (in Russ.).
24. TsDAVO Ukrainy [CSASBPGU]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 168. (in Russ.).
25. TsDAVO Ukrainy [CSASBPGU]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 14. (in Russ.).
26. *Analytycheskaia zapyska sektora vneshnei torhovli Hosplana SSSR o rabote «Torhsyna» v 1933 h. 20 fevralia 1934 h.* [Analytical note on the foreign trade sector of the USSR Gosplan on the activities of Torgsin in 1933. February 20, 1934.]. *Mode of access: <http://istmat.info/node/50842>*. (in Russ.).
27. TsDAVO Ukrainy [CSASBPGU]. Fond 4051. Opys 1. Sprava 84. (in Russ.).
28. Protokol zasedaniya Soveta czen u zamestitelya narkoma vneshnej trgovli M. Loganovskogo «Proekt byuro czen Vsesoyuznogo ob'edineniya «Torgsin» ob izmenenii czen na muku, krupu i obuv» (2011). [Minutes of the meeting of the Council of Prices at the Deputy People's Commissariat for Foreign Trade M. Loganovsky "The Project of the Bureau of Prices of the All-Union Association "Torgsin" on the Change in the Prices for Flour, Groats and Shoes"]. 15 avgusta 1933 g. Golod v SSSR 1929–1934. Tom 3. Leto 1933–1934 gg. Moskva: MFD, (in Russ.).

V. Tanasiuk

FAMINE AND TORGSIN: INCOME SOURCES OF THE TRADE NETWORK BETWEEN 1932 AND 1933

Introduction. *The All-Union Association "Torgsin" operated in the USSR between 1930 and 1936. Its main sources of income included gold, silver, valuables, antiques received from the population, private currency transfers from abroad and trade with foreigners. All this constituted additional extra-budgetary revenues for the Soviet state and became possible due to the famine caused by the Soviet authorities. The Soviet state managed to deprive the population of valuables and currency for the needs of industrialization exactly under the conditions of the 1932–1933 famine.*

Purpose. *The research aims to specify the little-studied peculiarities of activities and income sources of Torgsin in the UkrSSR between 1932 and 1933.*

Results. *The availability of currency values, such as gold, silver, platinum, diamonds and foreign currency, served as a pass to Torgsin shops. Bad harvests in the late 1920s – the early 1930s, as well as the grain procurement policy, collectivization and dispossession*

of the kulaks, caused the mass famine and forced the population to exchange the remaining family values for bread in Torgsin.

There is every reason to believe that the procurement growth rate of national gold and other precious metals by Torgsin did not at all induce the Soviet authorities to overcome the food crisis and provide assistance to the starving population. The chosen strategy became a win-win situation. The artificial creation of a food deficit, which was compensated by the Soviet state with Torgsin's abundance, enabled the Soviet authorities to "pump out" all currency values from the starving population. The famine rates were proportionate to Torgsin's income growth.

Conclusion. *The Torgsin system, which existed in the early 1930s, saved thousands of human lives during times of severe famine. However, it only helped those who had gold and other precious things. Food products constituted more than 80% of the goods sold by Torgsin, about 60% of which was bread. Good intentions of Torgsin were actually cynical and mercantile interests of the Soviet state. Further research should study the documents of regional archive facilities, which store information about the activities of Torgsin's local trading points during the specified period of time.*

Key words: *Torgsin, famine, population, household gold, values, currency, trade network.*

УДК 94(477.46)"18/19":271.2:373.3

DOI: 10.31651/2413-8142-2020-23-47-53

В. С. Тацієнко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3372-9765>

Н. Л. Тацієнко

кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>

РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОГО СІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА УМАНСЬКОГО ПОВІТУ В ПОШИРЕННІ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті здійснено спробу увиразнити роль православного сільського духовенства Уманського повіту в поширенні початкової народної освіти в XIX – на початку XX ст. Авторами розглянуто ряд проблем, з якими зіткнулися священно- і церковнослужителі: відсутність фінансового забезпечення (приміщеннями, підручниками тощо); протидія місцевих землевласників; поєднання освітньої діяльності з безпосередніми обов'язками духовенства; але найголовніше – байдужість і недовіра самого селянства, обов'язки якого було важко поєднувати з потребами школи. У статті простежено еволюційність сприйняття селянами потреби в освіті, а також показано позитивні, хоча й повільні зміни в поширенні елементарної освіти в другій половині XIX ст., адже зростає не лише кількість новостворених шкіл, а й чисельність учнів у них.

Ключові слова: *освіта, грамотність, православне парафіяльне духовенство, селянство, Уманський повіт, парафіяльні школи, початкова народна освіта.*

Постановка проблеми. У час реформування освіти в Україні як важливої складової підготовки професійних фахівців та виховання підростаючого покоління, особливої актуальності набуває вивчення розвитку початкової ланки. У XIX – на початку XX ст. обов'язок поширення елементарної народної освіти покладався на православне парафіяльне духовенство, завдяки чому служителі церкви не лише сприяли підвищенню грамотності серед основної верстви населення, але й впливали на формування релігійної свідомості віруючих. У наукових дослідженнях, присвячених культурно-освітній діяльності Православної церкви, неодноразово наголошувалося на давності традицій виконання духовенством учительських функцій. На дисертаційному рівні освітню діяльність православного духовенства досліджено Г. Степаненко [1]. Широю джерельною базою, комплексністю у висвітленні церковнопарафіяльного шкільництва позначено монографію В. Перерви [2], що містить ґрунтовний аналіз розвитку церковнопарафіяльної освіти, в якій розкрито діяльність освітянських управлінських структур. Автор спробував визначити місце священика в школі, проаналізував проблеми педагогічної освіти, розглянув питання винагороди за роботу учителів та відзнаки за сумлінну працю тощо. Регіональний зріз проблеми церковнопарафіяльної освіти в 60-80-х роках XIX ст. досліджено Т. Кузнець [3]. Матеріальна забезпеченість початкових народних шкіл була предметом дослідження О. Драч [4]. Створенню і впровадженню шкільних програм для церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. присвячено дослідження І. Петренко [5].

Метою статті є з'ясування ролі православного парафіяльного духовенства у поширенні початкової освіти в XIX – на початку XX ст. та ставлення найчисельнішої верстви населення Уманського повіту до її впровадження.

Виклад основного матеріалу. На початку XIX ст. самодержавний уряд, намагаючись вирішити проблему неписьменності основної маси населення Російської імперії, створив Міністерство народної освіти, завданням якого було відкривати урядові школи з однаковою організацією, програмами та вимогами. Перекладення обов'язку поширення початкової освіти на Православну церкву зумовлювалося уже існуючим досвідом освітньої діяльності священно- і церковнослужителів. Окрім того власне духовенство було на той час найосвіченішою верствою населення. Таким чином, уряд намагався використати новостворену початкову школу та її вчителів задля «правильного» виховання народу в душі покірливості та русифікації. Духовенству було доручено опікуватись елементарними здебільшого сільськими школами, які мали існувати за рахунок парафій і лише за умов, якщо священик зумів переконати селян у необхідності отримання освіти.

Протягом першої половини XIX ст. уряд неодноразово намагався втілити запланований освітній проект у життя (укази 1805, 1807, 1828, 1836, 1837, 1840 рр.). «Статут духовних консисторій» 1841 р. також зобов'язував парафіяльне духовенство навчати

селянських дітей грамоті. Однак, на практиці майже нічого не виходило. Однією із найбільш дієвих спроб втілення ідеї початкової народної освіти були укази Св. Синоду 1836 р. і 1837 р., за якими при кожній церкві Київської єпархії мали створюватися школи для селянських дітей під безпосереднім наглядом священиків і причетників. Програма, за якою навчалися у таких школах, базувалася на правилах 1828 р., в яких зазначалося, що навчати читати церковним та цивільним друком, а бажаючих і письму, вивчати на пам'ять молитву Господню, символ віри, десять заповідей, вірш «Богородице Діво», окрім того, учням на елементарному рівні, на прикладі переказів та оповідей, мали роз'яснювати їх суть та значення. Самі ж школи вимагалося відкривати у будинках священо- і церковнослужителів. Навчання повинно було тривати увесь рік, адже навіть у канікулярний період, недільні та святкові дні діти мали приходити до школи для повторення вивченого. Контролюючі функції покладалися на благочинних, які зобов'язувалися проводити іспити в присутності поміщиків та раз на півроку доповідати єпархіальному керівництву [6, 112-113].

Духovenство зіткнулося з рядом невирішених проблем, однією з яких була відсутність фінансування та матеріального забезпечення, адже не вирішувалися питання з приміщеннями, відсутністю книг тощо. Кошти для придбання літератури планувалося виділяти з церковних гаманцевих сум, однак вони були незначними – від 1 до 5 руб. сріблом і мали своє безпосереднє призначення на церковні потреби. Зважаючи на це, вимагалося, щоб селяни купували підручники для своїх дітей самостійно. Як відповідь на таку вимогу благочинні у звітах зазначали «книг нет и нет средств покупать их. Крестьянин не станет тратить деньги, пока не увидит пользы практической от этой затраты» [6, 117]. Та й самі священнослужителі були мало підготовлені до своїх нових освітніх функцій, які потрібно було поєднувати з безпосередніми обов'язками, до того ж школами доводилося опікуватись задарма. Подекуди, через зайнятість священиків, у школах могли викладати й інші члени кліру. Виникало питання як розмістити школу в будинку священика без обмеження його сім'ї. Лише в деяких селах для навчання було окреме приміщення «и это была жалкая избушка с покосившимися стенами, без всяких других служб, так что единственная в ней комната служила вместе и кухней, и кладовой, и амбаром, и сараем». У такій кімнаті могли знавчатися лише 3-5 учнів, які до того ж постійно відривалися від навчання через зайнятість вчителя [6, 117].

Серйозною перешкодою в організації парафіяльних шкіл були місцеві землевласники. Деякі поміщики зневажливо ставилися до ідеї селянської освіти. Зокрема, в Уманському повіті благочинний священик Т. Зубачевський повідомляв, що в селах Глибочок, Майданецьке та Довгеньке школи не відкриті з причини відсутності підтримки з боку економії та управителів маєтками. Благочинний священик Г. Дзбановський причинами нестворення школи в с. Заячківці називав відсутність приміщення та протидію місцевого поміщика Гуляницького, який

не лише не сприяв справі, а й заявляв: «Что это есть выдумка священников бурная, что его крестьянские мальчики распределены на работу, а не на учение». В с. Розсішки не створено школи через відсутність приміщення, а у с. Посухівка не було сприяння місцевої економії [7, 393].

Однак найголовнішою перешкодою в поширенні грамотності серед основної верстви населення було нерозуміння і небажання самих селян отримувати освіту. Більшість населення вважала, що «грамота мужику хлеба не даст» [8, 250], сприймаючи освіту «как новую для себя повинность, и притом повинность тяжелую, потому что школа отнимала у них нужных помощников в различных хозяйственных работах» [9, 53]. Обов'язки селянства важко було поєднати з вимогами школи. Селянські діти завжди мали свої обов'язки в господарстві, виконували дрібну хатню роботу, доглядали менших сестер та братів, а досягнувши 10-річного віку залучалися до роботи в поміщицьких господарствах. Батьки, відправляючи дітей до школи, не могли гарантувати їх відвідування, адже нерідко з початком навчального року школа була наповнена учнями, а вже через тиждень прикажчик фактично припиняв її діяльність, відправляючи дітей на постійні роботи в поміщицьких господарствах [6, 114-115]. Домашні роботи, відсутність сезонного взуття та одягу, далека відстань до школи, погодні умови тощо ставали причиною невідвідування учнями шкільних занять, тривалих перерв у їх навчанні.

Такі школи, як правило, існували на папері, в кращому випадку учні зрідка могли збиратися, щоб «промовлять молитвы и вообще принимались за занятие тогда, когда священник или дячок улучали свободное от хозяйственных забот и работ время» [9, 54]. Це були школи грамотності у найвужчому їх значенні. Діти вивчали буквар, часослов і псалтир тільки для того, щоб навчитися читати, брали участь в церковних обрядах лише для того, щоб вивчити церковний устав. Вільно читати хоча б інші церковні книги школяр міг лише після довгого і зосередженого старання на кліросі. Після закінчення школи швидше за все він дуже швидко забував грамоту і починав шкодувати за часом, який, на його думку, витратив даремно [9, 54]. Духовне керівництво сприймало нові школи без особливої ініціативи та завзяття. З часом дані про такі школи вимагалися все рідше, заклики до поширення початкової народної освіти ставали формальними. Зважаючи на ці обставини, у 1847 р. Уманське духовне правління доповідало, що діти, не маючи книг, постійно відриваючись на вимоги батьків та поміщиків, залишили навчання і всі школи в повіті, яких нараховувалося 34, зачинені [6, 121].

Завдяки самовідданій митрополичій діяльності ситуацію вдалося суттєво покращити лише у другій половині XIX ст. Розпорядженням митрополита Ісидора (Нікольського) від 31 серпня 1859 р. вимагалося за відсутності громадських приміщень відкривати школи у будинках священників [8, 248-249]. 1 травня 1858 р. в містечку Торговиця Уманського повіту місцевим священиком відкрито школу для селянських дітей, де навчалося уже 30 учнів [10, 278]. Того ж року відкрито церковнопарафіальну школу в с. Тальянки, у 1859 р. школи з'явилися в м. Умань,

селах Старі Бабани та Погоріла [3, 121]. Про позитивні, хоча й дуже повільні зміни свідчать такі дані: якщо у 1859 р. в Уманському повіті фактично діяла одна школа на 10 церков, то в 1860 р. їх кількість зросла з 9 до 68 (із 150 до 885 шкіл в Київській губернії). Про зростання інтересу до освіти селянських дітей свідчить і помітне збільшення чисельності учнів в губернії: з 3598 до 16530 осіб (в Уманському повіті з 270 до 1061 учня). Станом на 1861 р. в Уманському повіті налічувалося 104 школи, де навчалося 1805 учнів, серед яких 1501 хлопчик та 304 дівчинки.

Ініціатива митрополита Ісидора співпала з інтересами світської влади. Це значною мірою і спричинило посилену активність щодо створення шкіл на Правобережжі у другій половині XIX ст. У 1860 р. київський генерал-губернатор І. Васильчиков звернувся до уряду з пропозицією відновити школи при церквах та залучити парафіяльних священників до навчання дітей [11, 6]. Генерал-губернатора підштовхувала необхідність боротьби з польськими впливами на селянство, а також церковнопарафіальні школи розглядалися як елемент інтеграційної політики в регіоні. Тоді ж на замовлення були створені три «зразковопоказові» школи у м. Біла Церква місцевим священиком П. Лебединцевим. Вони мали показати можливості, а головне – бажання священнослужителів виконувати запропоновану владою освітню функцію. Передбачалося, що надалі вони слугуватимуть прикладом для обов'язкового наслідування [12, 320-321]. І. Васильчиков у зверненні до епархіальної адміністрації наголошував на максимальній доступності навчання та вимагав обмежитися місцевими джерелами фінансування [11, арк.10].

Відповідно до «Програми навчання у церковнопарафіяльних школах Київської єпархії» учні засвоювали такі предмети: 1) читання церковнослов'янською та російською; 2) Закон Божий; 3) арифметику; 4) російську історію; 5) російську мову та 6) церковний спів [13, 384].

До вирішення проблеми селянської освіти активно долучився й митрополит Київський Арсеній (Москвін). У 1861-1862 рр. він особисто відвідав 500 парафіяльних шкіл. Станом на 1 січня 1861 р. у Київській губернії було відкрито 1036 шкіл, у яких навчалося 16269 хлопчиків і 4654 дівчинки [10, 280]. На 1 вересня 1861 р. саме Київська губернія з 1206 школами та 23588 учнями (19015 хлопчиків і 4573 дівчинки) посідала першість в імперії за цими показниками. На 1 березня 1862 р. при церквах єпархії нараховувалося вже 1361 школа, де початкові знання здобували 31320 учнів (24498 хлопчиків та 6822 дівчинки). З цієї кількості церковнопарафіяльних шкіл 1011 (74,3%) розташовувалися у будинках священно- і церковнослужителів, 254 – в селянських хатах, 45 – у садибах поміщиків, 25 – в церковних приміщеннях, 14 – у будівлях, облаштованих палатою державного майна, 9 – у приміщеннях відомства військових поселень та 6 – у подарованих [14, 70].

Наповнюваність шкіл була різною, адже її визначали чисельність парафіян, їх статки, дидактичні здібності учителя, взаємовідносини селян з поміщиком та священиком тощо. Наприклад, у с. Вільхівець Уманського повіту 1 листопада 1858 р.

священником Миколаївської церкви В. Олтаржевським було відкрито школу, де чисельність бажаючих навчатися була настільки великою, що священник змушений був багатьом учням відмовити у бажанні отримувати освіту через невелику площу приміщення і навіть жителі сусідніх сіл приходили з проханнями про зарахування їх дітей [9, 57-58]. У с. Оксанина Уманського повіту (священик О. Крижанівський) у 1862 р. у церковнопарафіяльній школі навчалося 146 учнів, у с. Романівка (священик Г. Бавульський) – 61 учень, у с. Підвисокому (священик О. Сливницький) – 58 учнів, у с. Нерубайка (священик О. Радецький) – 50 дітей, у с. Мошурові (священик С. Антепович) – 40 учнів. Більше 30 учнів навчалося в селах Перегонівка, Русалівка, Верхнячка, Тальянки, Кузьмина Гребля, Небелівка, Вишнопіль, Синиця, Попівка [3, 121-122]. На 1 липня 1862 р. початкову освіту в Уманському повіті здобували 2412 осіб (2068 хлопчиків та 344 дівчинки) [15, 690]. Ще 24 церковнопарафіяльні школи в повіті було відкрито до 1870 р., що було найбільше з усіх повітів Київської губернії. Для порівняння в Радомишльському повіті було відкрито 21 школу, в Бердичівському – 19, в Канівському – 19, у Васильківському – 17, у Чигиринському – 16, у Київському – 15, у Звенигородському – 13, у Таращанському – 9, у Липовецькому – 7, у Сквирському – 6. Загалом, на 1871 р. в усіх церковнопарафіяльних школах Уманського повіту навчалося 3419 хлопчиків і 1046 дівчаток [3, 122].

У період активного відкриття парафіяльних шкіл духовенство зобов'язувалося не лише навчати селянських дітей, а й загалом дбати про організацію та забезпечення шкіл. Так, священник м. Іванька Уманського повіту Маціович облаштував лави і дошку для школи, передав декілька примірників арифметики та історичних книг. Священником с. Гордашівка Сливницьким пожертвувано 11 руб. 50 коп. сріблом на купівлю книг, стільців і лав. Священик с. Романівка Бавульський пожертвував 7 руб. на купівлю літератури та лав. Священик с. Перегонівки І. Гиричин забезпечував учителя та 60 учнів школи навчальною літературою та книгами Святого Письма [16, 1-4]. Кращих священнослужителів, котрі дбали про відкриття церковнопарафіяльних шкіл, сприяли навчально-виховному процесу, нагороджували церковними відзнаками. На початок 1860-х рр., коли активно засновувалися церковнопарафіяльні школи, припала найбільша кількість нагород парафіяльному духовенству Київської єпархії. Це був один із методів заохочення священно- і церковнослужителів до освітньої діяльності. Наприклад, у 1862 р. священник с. Лашевої Уманського повіту М. Сікачинський був відзначений подякою від митрополита «за усердие в обучении прихожанских детей» [17, 35].

Зазвичай новостворені школи фінансувалися за рахунок парафіян [18, 69]. Так, у вересні 1863 р. Київська духовна консисторія повідомляла про вакантне учительське місце в Уманському повіті, де сільська громада готова платити вчителю 100 руб. на рік і «хлеба в четвертей десять, дом и отопление» [19, 15]. У с. Кожухівка учителю пропонували 20 руб. на рік та по 1 руб. за кожного учня, у с. Максимівка – по 2 руб. за учня, у с. Криві Коліна – 10 коп. за хлопчика

і 5 коп. за дівчинку, крім того по 1 руб. з батьків за кожного учня на рік, а також по 80 руб. і ще по 1 руб. на рік з учня від батьків у с. Роги та 90 руб. на рік і харчування у с. Сичівка Уманського повіту [19, 38, 53-55].

У 1864 р. Уманський повітовий протоієрей А. Стаховський, подаючи єпархіальному керівництву рапорт про розвиток шкільної церковної освіти, додав 17 присудів, за якими сільські громади зобов'язувалися щорічно виділяти кошти на утримання шкіл. Мешканці сіл Лебединка та Полонисте зобов'язувалися збирати 30 руб. на шкільні потреби, селяни с. Нерубайки мали виділити 74 руб. 28 коп. на рік, окрім того батьки, ще окремо платили за кожного учня по 15 коп. у місяць, а жителі сіл Росоховатки, Острівця, Давидівки жертвували на школу 20 руб. на рік і від батьків сплачували за кожного учня по 1 руб. на рік. У селах Рогова, Левківка, Покотилоче сільські громади платили по 30 руб. на рік і окремо батьки по 1 руб. за школяра. В Копенковатій на школу платили 40 руб. на рік, у Перегонівці і Небелівці – по 60 руб. і від батьків учнів по 1 руб. У с. Сушківка сільська громада постановила на утримання школи збирати 40 руб. 90 коп., а в Степківці – 44 руб. 26 коп. сріблом. Мешканці с. Бабанка на сільському сході вирішили на шкільні потреби віддавати по 2 коп. з десятини землі, натомість селяни с. Гродзево – по 3 коп. з десятини [20, 97-98].

У 1881 р. в Уманському повіті нараховувалося 122 церковнопарафіяльні школи, де навчалося 2911 хлопчиків та 446 дівчаток. Окрім натуральної допомоги, школи отримували грошову – 7500 руб. Крім того, 7 шкіл Уманського повіту користувалися прибутком від 71 дес. землі, пожертвованої поміщиками та громадами, і 1 школа – доходами з капіталу у 1500 руб. Від Міністерства народної освіти отримували допомогу 2 школи: Христинівська – 50 руб. та Помийницька – 50 руб. [8, 195].

Реакція 1880-х рр. остаточно переконала уряд у доцільності використання духовного відомства з метою відповідного виховання народу, побудованого за принципом «самодержав'я, православ'я, народність». Водночас православне духовенство вже мало змогу, завдяки розповсюдженню відповідної фахової освіти, забезпечити свої народні початкові школи кваліфікованими педагогами. Ці обставини зумовили появу у 1884 р. нових «Правил про церковно-парафіяльні школи». Було встановлено, що школи, які існують при парафіях, переходять повністю під опіку й утримання Св. Синоду. Церковнопарафіяльні школи поділялися на однокласні з дворічним терміном навчання і двокласні – з чотирирічним. «Правила...» посилювали вимоги до духовенства щодо його освітнього рівня, педагогічної майстерності, до неухильного впровадження в школі православного вчення, віри та християнської моралі, навчання дітей елементарним корисним знанням. До програми включалися Закон Божий, письмо, читання, арифметика, у двокласних школах – також і короткі відомості з історії церкви та імперії. Дещо поліпшилося матеріальне забезпечення церковних шкіл, адже у 1880-х роках, окрім коштів парафій, допомоги церковних братств, громадських товариств, приватних осіб і закладів, окремих духовних осіб,

зокрема єпархіального та вищого духовного керівництва та благодійних надходжень, такі школи почали отримувати державні асигнування, що складалося по 10 тис. руб. на три роки в кожну губернію [1, 9].

У 1884 р. було засновано Київську єпархіальну училищну раду, яка опікувалася церковно-парафіяльними школами. Вона призначила 58 окружних спостерігачів, які обиралися з авторитетних священників єпархії. Єпархіальна училищна рада уклала спеціальну інструкцію, якою були визначені їх права та обов'язки. Окружні спостерігачі здійснювали пошук учителів церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти, оглядали шкільні приміщення, займалися матеріальним забезпеченням тощо [21, 57]. Також окружні спостерігачі у своїх звітах відзначали тих священників-законовчителів, які проявляли наполегливість у шкільній справі. У 1898 р. було засновано 12 повітових відділень єпархіального училищної ради, до яких перейшла більшість повноважень окружних спостерігачів. За останніми залишився обов'язок нагляду за школами округу [22, 78].

Проте проблеми з належними приміщеннями для шкіл, низькою платнею вчителям, забезпеченістю літературою залишилися і в середині 80-х XIX ст. Із 1133 шкіл Київської губернії лише у п'яти школах учителі отримували платню понад 200 руб. на рік, у 46 школах – від 100 до 200 руб., в решті 804 школах – не більше 50 руб. Менше половини шкіл мали окремі «зручні» приміщення, 412 мали окремі, але незадовільні приміщення, а 193 не мали окремої будівлі, а розташовувалися у сільських правліннях, будинках священників. Єпархіальна училищна рада намагалася максимально залучати місцеві джерела фінансування. Її розпорядженнями священники та спостерігачі шкіл зобов'язувалися докладати максимальних зусиль для збільшення коштів, які виділяли сільські громади [22, 80].

У 1884 р. в 5-ти благочинницьких округах Уманського повіту функціонувало 128 шкіл, у яких початкову освіту здобували 3317 хлопчиків та 496 дівчаток. Коштів на їх утримання не вистачало: 74 школи отримували від 10 до 50 руб. на рік, 48 шкіл – від 50 до 100 руб. і лише 6 шкіл отримували від 100 до 200 руб. з громадських і церковних коштів. Стан шкільних приміщень у 63-х школах вважався задовільним, у 33-х – бажав бути кращим, а в 32-х були «наполовину зручні» приміщення [23, 256].

Змінювалося і ставлення селян до необхідності навчання дітей у початкових народних школах. Для прикладу, священник с. Нової Греблі С. Богданович повідомляв, що в 15 селах Русалівської волості Уманського повіту селяни дедалі краще усвідомлювали значення освіти. Батьки з більшим бажанням відправляли дітей на навчання, а вчителі цих шкіл отримували не менше 110 руб. річної платні. Ситуація покращувалася і в інших волостях повіту. Так, вчителю с. Підвисокого Г. Макєєву за рішенням громади села була встановлена платня у 100 руб. на рік [24, 24]. Крім того, деякі заняття могли оплачуватися додатково. Наприклад, у 1886 р. консисторія дозволила вчителю

с. Псярівки з церковних грошей окремо платити за уроки співу для дітей [25, 2].

Піклування православного духовенства Уманщини про розвиток початкової освіти давало свої наслідки. У 1898-1899 н. р. в повіті нараховувалося 165 шкіл (3 двокласних, 139 однокласних, 23 школи грамоти). Приходило й розуміння важливості освіти серед селянства, про що свідчить щорічне збільшення кількості учнів. У 1896-1897 н. р. у повіті початкову освіту в парафіяльних школах отримували 7800 осіб, у 1897-1898 н. р. – 8350 осіб, у 1898-1899 н. р. – 9211 осіб. Особливо помітним було збільшення чисельності дівчаток: 1896-1897 н. р. – 865 осіб, 1897-1898 н. р. – 1090 осіб, 1898-1899 н. р. – 1322 особи. Утримувалися ці школи, як і раніше, за рахунок місцевих джерел [26, 919].

З часом селянство дедалі більше усвідомлювало потребу в отриманні освіти. Свідченням цього було відкриття двокласних церковнопарафіяльних шкіл та діяльність додаткових класів із окремих предметів та ремісничих курсів. Наприклад, у 1899 р. в Уманському повіті було три двокласні церковнопарафіяльні школи, а у 1900 р. планувалося відкриття ще в селах Глибочок, Коржова, Хижня. Також виявили бажання створити двокласні церковнопарафіяльні школи на базі однокласних громади сіл Торговиця, Оксанина, Перегонівка, Бабанка та Соколівка. Окрім того, відповідно до «Правил...» 1884 р., з дозволу єпархіального керівництва при одній з двокласних шкіл Уманського повіту в 1898 р. було відкрито третій спеціальний клас по садівництву та городництву. З 1900 р. мали почати роботу курси бджільництва при школі в с. Глибочок, ткацтва – у с. Коржова, ковальсько-слюсарні – у с. Хижня. Для організації окремого третього класу з гончарної справи у с. Веселий Кут було виділено 1 тис. руб. Уманський повітовий спостерігач за церковними школами був відраджений до Чернігівської губернії для перейняття досвіду роботи таких курсів у зразковій гончарній майстерні. І з 1 вересня 1899 р. почав роботу окремих клас гончарної справи у с. Веселий Кут, для чого був запрошений фахівець із Чернігівщини [26, 921-922].

Однак, незважаючи на помітні зрушення у питанні народної освіти, все ж і на початку XX ст. проблеми із забезпеченням навчальною літературою, приміщеннями, безкоштовними читальнями та бібліотеками в Київській губернії залишалися актуальними. Православне духовенство продовжувало опікуватися початковими народними школами. Зокрема, XXVI Київський єпархіальний з'їзд духовенства у 1909 р. ухвалив рішення про виділення 1% прибутку від кожної церкви на будівельні потреби церковнопарафіяльних шкіл [27, 541-542].

Та все ж, попри певні успіхи світської влади, церковної адміністрації, парафіяльного духовенства у розширення мережі початкових народних шкіл та залученні до них селянства, його рівень грамотності залишався низьким. За результатами Першого всеросійського перепису населення 1897 р. з'ясувалося, що з 2768542 селян губернії грамотними себе вважали 336345 осіб, або 12,1% [28, 50-54]. Не винятком був і Уманський повіт, де кількість грамотного сільського населення становила 10,6 % від

селянства повіту. Відсоток освічених жінок був набагато нижчий, ніж освічених чоловіків – 2% і 19,1% відповідно [28, IX]. Це свідчило про традиційність тогочасного патріархального суспільства. Освіта жінок не була популярною та пріоритетною у селянському середовищі, вважалася недоцільною, визначаючи коло зацікавлень жінки сімейно-побутовими та господарськими справами.

Висновки. Таким чином, справу залучення широких мас селянства до шкільної освіти взяла на себе Православна церква. Та все ж відкриття початкових народних шкіл у першій половині XIX ст. було поодиноким явищем. Для створення і підтримки школи на належному рівні місцевому священику доводилося докладати багато зусиль – долати байдужість чи навіть протидію парафіян, переконувати їх у необхідності виділення коштів на будівництво та забезпечення навчального закладу тощо. Навіть заручившись підтримкою вірян і отримавши від громади кошти, священик був змушений займатися ще й організаційними питаннями. Вирішення цих проблем відволікало його від виконання безпосередніх обов'язків. Та все ж, починаючи з 1860-х років, поширення початкової народної освіти набуло масового характеру. У 1861-1862 рр. саме Київська губернія посідала першість у Російській імперії за темпами розширення мережі церковнопарафіяльної освіти, а в Уманському повіті до 1870 р. було відкрито найбільше шкіл із усіх повітів губернії. Попри помітні успіхи православного духовенства в поширенні початкової народної освіти, рівень грамотності селянства залишався низьким.

Список використаної літератури та джерел:

1. Степаненко Г. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. ... дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2002. 17 с.
2. Перерва В. С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В., 2014. Т. 1 : Загальна частина. 576 с.
3. Кузнец Т. В. Церковнопарафіяльні школи Уманського повіту в 60-х – середині 80-х років XIX ст. як основна ланка освіти сільських дітей. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 120–123.
4. Драч О. Приміщення сільських шкіл в Україні періоду ринкових трансформацій (друга половина XIX – початок XX ст.): упорядкування, стан, будівництво. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 131–134.
5. Петренко І. Шкільні програми для церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник*. 2017. Вип. 27. С. 259–267.
6. Школи при сільських церквах в Київській єпархії. *Київські єпархіяльні вестники*. 1861. № 4. С. 108–121.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 809. Спр. 53. Ч. I-III.
8. Памятная книжка Киевской епархии: историко-статистические сведения об учреждениях духовного ведомства Киевской епархии, статистические списки церквей епархии и общие статистические сведения по всем сторонам епархиальной церковно-религиозной жизни / сост. А. В-нов, В. Антонов. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. VI, 128, 262 с.
9. Краткий очерк истории церковно-приходских школ в Киевской епархии. *Київські єпархіяльні вестники*. 1895. № 2. С. 53-60.
10. Школи при сільських церквах Київської єпархії. *Київські єпархіяльні вестники*. 1861. № 9. С. 275-281.

11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 127. Оп. 998. Спр. 9.
12. «Київський почин» Петра Лебединцева: попытка мікроісторичного аналізу. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2008. Вип. 15. С. 320–334.
13. Програма обучения в церковно-приходских школах Киевской епархии. *Київські єпархіяльні вестники*. 1864. № 12. С. 384–391.
14. Число сельских школ при приходских церквах в России. *Київські єпархіяльні вестники*. 1862. № 7. С. 69–70.
15. Ведомость о состоянии церковно-приходских школ Киевской епархии к 1-му июля 1862 года, по Уманскому уезду. *Київські єпархіяльні вестники*. 1862. № 21. С. 687-690.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 127. Оп. 962. Спр. 197.
17. Распоряжения епархиального начальства. *Київські єпархіяльні вестники*. 1862. № 4. С. 33–36.
18. Горянский Д. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в 1887/8 учебном году. *Київські єпархіяльні вестники*. 1889. № 4-5. С. 64–80.
19. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 127. Оп. 962. Спр. 173.
20. Распоряжения епархиального начальства. *Київські єпархіяльні вестники*. 1864. № 12. С. 97–98.
21. Петрушевский П. Церковно-приходские школы в Киевской епархии в первое 25-летие по их возрождении Государною волею Великого Государя Императора Александра III (13 июня 1884 г. – 13 июня 1909 г.). *Київські єпархіяльні вестники*. 1910. № 3. С. 54–58.
22. Петрушевский П. Церковно-приходские школы в Киевской епархии в первое 25-летие по их возрождении Государною волею Великого Государя Императора Александра III (13 июня 1884 г. – 13 июня 1909 г.). *Київські єпархіяльні вестники*. 1910. № 4. С. 78–82.
23. Ведомость статистическая о числе церковно-приходских школ в Киевской епархии за 1884 год. *Київські єпархіяльні вестники*. 1885. № 6-7. С. 254–256.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 127. Оп. 863. Спр. 526.
25. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 127. Оп. 858. Спр. 68.
26. Церковно-школьное дело в Уманском уезде, Киевской губ. *Київські єпархіяльні вестники*. 1899. № 22. С. 919-922.
27. Журнали заседаний XXVI Киевского епархиального съезда депутатов духовенства с 6 по 12 октября 1909 года. *Київські єпархіяльні вестники* 1910. № 47. С. 535–548.
28. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Тип. кн. В. П. Мещерского, 1904. Т. XVI : Киевская губерния. 310 с.

References:

1. Stepanenko, H. (2002). Educational activities of the Orthodox clergy in Ukraine (19th – early 20th centuries). Abstract of candidate's thesis. Kyiv, 17 p. (in Ukr.).
2. Pererva, V. S. (2014). Church schools in Ukraine (late 18th – early 20th century.): the forgotten world. Bila Tserkva : Publisher Pshonkivskiy O. V. T. 1., 576 p. (in Ukr.).
3. Kuznets, T. V. (2006). Parish church schools of Uman district in the 1960s – middle of 1980s as the main means in the education of rural children. *Ukrainian peasant*, 10, 120–123. (in Ukr.).
4. Drach, O. (2006). The premises of rural schools in Ukraine during the period of economic transformations (late 19th – early 20th century): arrangement, conditions and construction. *Ukrainian peasant*, 10, 131–134. (in Ukr.).
5. Petrenko, I. (2017). School curricula for parish church schools of the Russian Empire in late 19th – early 20th centuries. *History of Religions in Ukraine: Scientific annual book*, 27, 259–267. (in Ukr.).

6. Schools in rural churches in the Kiev diocese. (1861). *Kyiv diocesan news*, 4, 108–121. (in Russ.).
7. The Central State Historical Archive of Ukraine. F. 442. Op. 809. Spr. 53. Ch 1–3. (in Russ.).
8. V-Nov, A, Antonov, V. (1882). Memorial book of the Kyiv diocese: historical and statistical information on the institutions of Kyiv department of religious affairs, statistical lists of eparchy churches and general statistical information on all spheres of the diocesan church and religious life. Kyev : Publisher G. T. Korchak-Novickogo VI, 128, 262 p. (in Russ.).
9. A brief outline of the history of parochial schools in the Kyiv diocese. (1895). *Kyiv diocesan news*, 2, 53–60. (in Russ.).
10. Schools in rural churches in the Kiev diocese. (1861). *Kyiv diocesan news*, 9, 275–281. (in Russ.).
11. The Central State Historical Archive of Ukraine. F. 127. Op. 998. Spr. 9. (in Russ.).
12. Stepanenko, H. (2008). «Kievskij pochin» Petra Lebedinceva: popytka mikroistoricheskogo analiza. *Problems of History of Ukraine of the 19th – early 20th centuries*, 15, 320–334. (in Ukr.).
13. The curriculum of parish schools in Kyiv diocese. (1864). *Kyiv diocesan news*, 12, 384–391. (in Russ.).
14. The number of rural schools attached to parish churches in Russia. (1862). *Kyiv diocesan news*, 7, 69–70. (in Russ.).
15. The report on the state of the parish schools of Kyiv diocese by 1 July 1862, in Uman district. (1862). *Kyiv diocesan news*, 21, 687–690. (in Russ.).
16. The Central State Historical Archive of Ukraine. F. 127. Op. 962. Spr. 197. (in Russ.).
17. The orders of the Eparchy authorities. (1862). *Kyiv diocesan news*, 4, 33–36. (in Russ.).
18. Gorianskyi D. The report on the status of parochial and literacy schools in Kyiv diocese in 1887/8 academic year. (1889). *Kyiv diocesan news*, 4–5, 64–80. (in Russ.).
19. The Central State Historical Archive of Ukraine. F. 127. Op. 962. Spr. 173. (in Russ.).
20. The orders of the Eparchy authorities. (1864). *Kyiv diocesan news*, 12, 97–98. (in Russ.).
21. Petrushevskij, P. (1910). Parish schools in the Kyiv diocese on the first 25th anniversary of their revival by the sovereign will of the Great Sovereign Emperor Aleksandr III (13 June 1884 – 13 June 1909). *Kyiv diocesan news*, 3, 54–58. (in Russ.).
22. Petrushevskij, P. (1910). Parish schools in the Kyiv diocese on the first 25th anniversary of their revival by the sovereign will of the Great Sovereign Emperor Aleksandr III (13 June 1884 – 13 June 1909). *Kyiv diocesan news*, 4, 78–82. (in Russ.).
23. The statistical list on the number of parish schools in the Kyiv diocese in 1884. (1885). *Kyiv diocesan news*, 6–7, 254–256. (in Russ.).
24. The Central State Historical Archive of Ukraine. F. 127. Op. 863. Spr. 526. (in Russ.).
25. The Central State Historical Archive of Ukraine. F. 127. Op. 858. Spr. 68. (in Russ.).
26. Church and school issues in the Uman district, Kyiv province. (1899). *Kyiv diocesan news*, 22, 919–922. (in Russ.).
27. Minute book of the 26th Kyiv Eparchy Congress of Clergy Deputies from 6 to 12 October, 1909. (1910). *Kyiv diocesan news*, 47, 535–548. (in Russ.).
28. Trojnickij, N. A. (1904). The First General Census of the Russian Empire in 1897. *St. Petersburg* : Publisher kn. V. P. Meshherskogo. T. 16 : Kyiv province, 310 p. (in Russ.).

V. Tatsiyenko, N. Tatsiyenko

THE ROLE OF THE ORTHODOX RURAL CLERGY OF UMAN DISTRICT IN PROVIDING PRIMARY EDUCATION (19TH - EARLY 20TH CENTURY)

Introduction. In the period when the Ukrainian state is being formed and developed, the reforms in Ukrainian education, aimed at integration into the European cultural

and economic space, make the study of Ukrainian primary education development (especially education of the largest strata – Ukrainian peasantry) important for solving tasks in modern instruction and training of younger generation. The article deals with the Orthodox parish clergy's activities to involve the majority of the population in school education and with the evolution in understanding the importance of education by the peasants.

The purpose of the article is to emphasize the role of the Orthodox parish clergy in providing primary education in the 19th - early 20th century and to find out the attitude to its implementation, presented by the majority of the population in Uman district.

Results. The article analyses the peculiarities of providing primary education among the peasantry in Uman district in the 19th - early 20th century. The authors have emphasized that the clergy faced a number of unresolved issues, one of which was the misunderstanding and unwillingness of the peasants themselves to receive education. Moreover, the peasant responsibilities were difficult to reconcile with the need to go to school. In addition, the priests could not spend enough time to educating the peasantry because of their main duties. The authors have found that only in late 19th century in Right Bank Ukraine, in particular in Kyiv province, the process of creating public schools was being intensified. Nevertheless, the level of the peasantry's literacy remained unsatisfactory. In addition, the level of education among women was much lower than among men.

Conclusion. The Ukrainian peasantry was the least educated. Since childhood the peasantry children had helped their parents and as a rule had performed their responsibilities at home. At the age of 10 they were involved in work in landlords' estates. In late 18th - early 19th century rural parish schools of Kyiv province were not actually public. In most cases they were not aimed at the education of the peasants, but at the formation of their religious beliefs. The Orthodox Church undertook the task of involving the broad masses of the peasantry in school education. The clergy were responsible not only for the education of peasant children, but also for the organization and maintenance of schools, which were originally housed in the homes of priests and junior deacons. It is practically impossible to determine the number of children who regularly attended school. Household duties, lack of seasonal shoes and clothes, long distance to school, weather conditions, etc. prevented the students from being present at lessons. Charitable priests of Uman district reported that in such villages as Hlybochok, Maydanetske, Dovhenke, Zayachkivka, Rozsishky, Posukhivka schools did not properly function due to lack of support from the economy and estate managers, absence of premises and opposition of local landowners, who were against the idea of education for peasants.

Since the second half of the 19th century in the Right Bank Ukraine, in particular in Kyiv province, the process of creating schools had been intensified. In 1861–1862 Kyiv province became the first among other provinces in the empire in terms of the rate of expansion of church parish education. By 1870 the largest number of schools if compared with other districts of the province had been opened in Uman district. Nevertheless, according to the materials of the First All-Russian Census of 1897 the number of literate rural population was reported to be 10.6% of the total peasant population in Uman district.

Key words: education, literacy, Orthodox parish clergy, peasantry, Uman district, parish schools, public primary education.